То не лебеді — в тучі діброва;
Може танком, як туча, пройти?
Ти стоїш, молода, тонкоброва,
Комсомолка — з десятого — ти.

І немає для смутку причини:
Ліс та поле — із золота мур,
І тополі, неначе в Тичини,
В рокотанні-риданні бандур.

Не суворо на серці, не гнівно,
А за тебе тривожуся я.
Катерино моя, Ковалівно,
Степова чарівнице моя!

Степовичка, сама задніпрянка,
З діда-прадіда — всі бойові.
Заспіваєш — аж світяться ранки,
Засмієшся — встають неживі.

У роботі і сонця не бачиш,
У любові — як пломінь з пожеж.
З горя стлієш, але не заплачеш,
Пересохнеш, але не впадеш.

Он виходить війна і клекоче,
І обагрює кров'ю краї,
На твої ненахмурені очі,
На осяяні руки твої,

На віночок двох кіс понад чолом,
На уста, не цілувані вніч,
Над твоїм ще невиданим болем
Із страшних залізняцьких сторіч,

Понести тебе в даль горобину,
Безгріховну — ввести до гріха,
Стан високий зігнуть, як билину,
А билина в покорі всиха.

Що ж то обрій виблискує гнівно?
Що ж не сплю і тривожуся я?
Ти не знаєш того, Ковалівно,
Степова чарівнице моя!..

I

Виходив Дудар рано з хати.
Корів на пашу гнать чи ні?
Гудуть за обрієм гармати,
В стривоженій далечині.

Обози. Трактори. Двоколки.
І санітари на возах,
І неба синього подолки,
В диму, у грозах, у сльозах.

Уже гуторили в артілі,
Що з хлібом буде? Як лани?
Стежки, у спеці поруділі,
Бензином пахли від війни.

Біженці йшли у полі, в лузі,
В садах, в артілях, по окрузі,
Варили юшку, а малі...
Малята спали на землі.

Без пелюшок та без одежі
Несли їх старші із дворів,

Де з туч вогненної мережі
Щербатий місяць вслід горів.

І не було в них ні колиски,
Ні ложки звичної, ні миски,
У школі, в полі чи в яру,
В артилерійському жару,

Ні теплих ліжок в темнім полі.
Живим, як кажуть, повезло:
Несли малий шматочок долі,
У смерті вирваний на зло!

Не легко йти із свого краю,
У ярові, зелені дні.
Я цим страждав, це добре знаю
І на війні й не на війні.

Це й Дудар бачив. Видно, горе
Людей жене. Біда, біда!..
В світання росне, півпрозоре
Брела в долину череда.

За темнокорими дубами,
За сивим плетивом стежок,
Корови, шепчучи губами,
Втикали морди в моріжок.

Рожеві ніздрі свіжомиті,
Нагріті вітром з дальніх гін,
І слини довгі, теплі ниті
Звисали низько до колін.

Старий давно глядів скотину,
Не перше літо — вісім літ.
Він восени зайде в хатину,
Латає чоботи, свитину,
Та й знов в артіль, давати звіт,

Корма виписувать, дійниці
Дояркам лагодить в жнива.
І дні текли, немов з криниці
Вода джерельна, грозова.

Дійшло до слави з добрих звичок,
Я сам лічити не берусь,
Він скільки виростив теличок:
Красуль, і Лисок, і Марусь,

Породистих, напів і простих,
Крутих коров'ячих голів,
Білявобоких, рудохвостих,
Могутніх, вкормлених волів.

Лилося молоко в дійниці,
Телят загонисту орду
Купали часто молодиці,
Давали пійла по труду.

Можливо, це картина мила,
Коли б у червні, на зорі,
Двох бомб фашистська, люта сила
Не засвистіла у дворі.

Біля телят ходили діти,
І сонце падало на тік,

Вони не знали бомб приміти
За свій малий, дитячий вік.

Телята руки їм лизали,
А сонце гладило чуби.
Як жаль, під вибухом лежали
Лиш два розчахнені дуби.

А де ж дітей шукати будем?
А де їх сон тяжкий розбудим?
Нічого, мамо, чорна мла
Не тільки ваших повила...

II

З Білоцерківщини ясної,
З трипільських урвищ і ярів,
Як перший пролісок весною,
Останній промінь догорів.

Заскреготіли танки горами,
Бензином, потом і моторами
Дихнуло в ніч, війнуло в ніч.
В пилюці, з пораненими й хворими,
З розгубленими і суворими
Ми відступали пліч-о-пліч.

І міномети били з потаю,
Дощі розривів над піхотою,
Осколків виблиски в гаю,
І вітер ніс у даль скорботою
Тривожну молодість мою.

Вона жила іще минулими
Ясними, теплими, розгулими
Літами, де то їм число?
Та вже за вибухами й гулами
Її, мов трісочку, несло,

Мов гілку з дуба, збиту бурею,
У пил, в пожарища густі.
Привіт тому, хто ніччю хмурою
Не зблід на тисячній версті!

Хто йшов долинами й байраками,
З полками, й сам, — як тільки міг,
Гнівний, суворий чи заплаканий
Для бою серце приберіг!

III

Марко служив у мехчастині
Щось дев'ять місяців либонь,
І ще він бачив ранки сині,
Зорі вечірньої вогонь

В селі Лебідці, за дніпровим
Зеленим вибалком крутим,
За тим переліском дубовим,
За тим промінням золотим,

Де спав у клуні, на соломі,
Печалі мав малі, свої,
Де снились думи невідомі
Про ще невідані краї,

Про дівчину, яку? —А хто зна,
— Була така, любив одну...
Година тиха, передгрозна
Дощами йшла на ярину.

В артілі сіяли пшеницю,
Зерно підвозили, — тоді
Раділи! Буде колоситься,
Колюча, світла, як жар-птиця,
Ясна, як зорі на воді.

Марко чималу мав турботу:
Орали поле по ночах,
Як кажуть, до восьмого поту,
До поту й солі на плечах.

Ось глянь, стоїть вона, колюча,
Вусата, росяна, важка,
Пливе над нею сива туча
Війни з-за темного лужка.

Доспіла, схилена, нежата,
Поникла в куряву суху.
— Це ж наша, хлопці!
— Жаль, хлоп'ята!
— Да, жаль!..
По дальньому шляху

Повзли машини, гарби, танки,
Легкі, вантажні, тягачі...
Я знаю ці сумні світанки
Над рідним краєм уночі.

Пшениця рвана, стигла, бита,
Столочена, уся в пилу,
Заплакала несамовита,
Зашелестіла по валу,

Стеблини-руки підіймала
До тих, хто пагубу завіз,
Але війні було замало
Її земних, зернистих сліз,

Її наливів колосистих,
Її шумливо голосистих
Вітрів, пісень, і ні к чому
Стоділ розбомблених, в диму.

IV

Явір шумів на подвір'ї ізкраю,
Нова ворітня в янтарній смолі.
Батька Марко не застав; я не знаю,
Де вже той був. До рожевого гаю
Вечір відносив години малі.

Танки відходили.
— Тату, я їду,
Наша частина за Дніпр вируша!

Як мені важко по рідному сліду
Йти, відступаючи! Наче душа
Жаром осипана з того клопоту.
Все розкажу, повернувшися в дім...
Білий листок з польового блокноту,
Що я про тебе іще оповім?

V

Серце Маркові тремтіло у грудях,
Вгледів її між людьми молоду.
Скочив з машини, обнявся при людях:
— Як ти, Катрусю?
— З артіллю піду!

Завтра худобу вигоним з долини,
Трактори вже за Дніпром. Як не є,
Підем в Задоння.
— Марку!
— Катерино,
Катю, Катрусю, щастя моє!..

— Ти не забудеш?
— А ти? — Не забуду!
Може, писатимеш?
— Як же, куди?..
Танки відходили ген поміж люду,
Клали, як борозни, темні сліди.

— Ну, поцілуй мене. — Поцілувала.
Слово в устах, щоб не плакать, здержала.
— Батька не бачив?
— Ні, батько ж на луці.
В білому платтячку, в громі, в пилюці
Так і стояла.

VI

І по тій же дорозі,
По ровах, по межі,

Не в дощах, не в морозі
Йшли свої, не чужі.

Хліба сушену корку
Пожувати б не гріх.
Поділяють махорку,
Щоб цигарка на всіх.

Щоб цигарка курилась,
Затягнися в диму,
Щоб свої не журились
У далекім дому!

Хмари стелять кереї,
Йдуть бійці, не дрижать,
І німецькі трофеї
За плечима лежать:

Під руками ворожі
Автомати у них,
Сумки з рижої кожі
На застібках складних.

Спохмурніли очима:
Де домівка, сім'я? —
В них біда за плечима
Не трофейна, — своя!

Подоляни й волинці
І полтавці вдалі
Заховали в хустинці
По шматочку землі.

А вона усихає,
Палить груди, як жар,
І дощу їй немає,
І ні сонця, ні хмар.

Що посієш на людях,
Де в пожежі поля?
Б'ється серце у грудях,
Вся на грудях земля.

VII

Кулемет десь полоще,
Йде стежками відплат
Катеринин молодший
— Олексій — рідний брат.

А чи мати удома,
Сипле курям зерна?
Он дорога відома
Й невідома, курна,

І чобітьми прибита
Між незжатого жита,
І осколками зрита,
Одинока, одна.

— Здрастуй, Катю, де ж мати,
Ти, сестрице, сама?
Ходить з хати до хати
Не війна, а чума.

— Ти спочинь, Олексію,
Ляж, засни досхочу,

Борошенця підсію,
Пиріжків напечу.

Є півлітра в наборі,
Є ще сало в коморі,
Закопали від німця, —
Принесу, полечу!

І зливала на руки
Із дубової кружки.
— Як живеться, Катрусю,
Як сусіди, подружки?

Сів на лаву скрипучу.
— Чи здорові-живі?
Із ноги зняв онучу
У багнюці, в крові.

Кашлянув якось сухо,
Якось думно затих,
А чи втома-задуха
По дорогах крутих,

Чи атака й бомбьожка,
Хоч і це півбіди.
— Дай води мені трошки
Дай, Катрусю, води.

Все прожите із думою
Попливло між заграв.
— Я приляжу, подумаю. —
Звівсь. Хитнувся. І впав

На гречану солому,
На дубовий поріг.
Повернувся додому, —
З дому вийти не зміг.

Потом виморив душу,
Груди кашлем згнітив,
Щось кричав про Катюшу
На знайомий мотив.

Зморшки пнулись на чолі:
— Де я, в хаті, в бою?
Кликав армій в полі
Тридцять сьому свою.

Стихла хата отецька,
В лузі грім та луна.
Ой, німецька, мертвецька,
Чужедальня війна!

...Борошенця підсію,
Буде свято не в час.
Чуєш-бо, Олексію,
Ворог у нас!

VIII

Четвертий тиждень ув артілі,
У кожній хаті, у дворі
Здирали хліб, кожухи білі,
Сорочки, шиті до зорі,

Свитки овечі і верети,
Глушили пострілом плачі,

Гуртом до хати перлись, де то
Скипає борщик у печі?

Була в них випивка багата,
Скоромна страва, а для втіх
Все голубів із автомата
Стріляли в золоті підстріх.

Щоб ті вночі не вуркотіли
І не будили запіяк,
І в синє небо не летіли,
Бо то ж фашистське, як-не-як.

Пан офіцер лежав у ліжку,
Гарячий доїдав обід.
Дитину вбили на обніжку,
Щоб не кричало, де не слід.

Співало звечора надворі
Щось про зозулю, зелен-гай,
А в офіцера нерви хворі,
Отож під нерви не співай!

Убили дитину. Я знав її в школі.
Сиділо на парті, у першому класі,
Водило у книзі пальчатком поволі,
А вдома просило не каші, а "касі".

І мати вже вишила платтячко красне,.
Старі черевички підбили підбором.
Лежи, над тобою зоря не загасне,
Забите дитя під сосновим забором.

Для матері в світі коханіший хто є?
Погляне на фото у тихій світлиці,
На чесані вдвоє, заплетені вдвоє
Тугі, коротенькі, русяві косиці.

Не кличу мертвих і не плачу,
Бо сліз невистачить мені
За кров загублену дитячу
І за юнацьку в наші дні.

І за дідівську невхололу,
І за дівочу, молоду,
За всіх несхилених додолу,
Але розпнутих у саду.

IX

Ходить староста півнем,
Аж блищить борода.
Матом тихим і рівним
Всіх людей обклада.

В шапці теплій, у свиті,
Оглядає краї.
Коні добрі та ситі
На конюшні, свої.

Дослужився до честі,
В коменданта бува.
І висить на міжхресті
Не одна голова,

Охолола з удару,
Почорніла від жару,

Їй очей не підвести, —
Третій день нежива.

Має староста знака,
Любить слово "капут".
Люди кажуть: собака!
Німці кажуть: зер гут!

— Я, — говорить, — є влада,
Піднімецький король.
Служиш радо не радо,
А скорятися зволь.

— Я, — говорить, — владика,
В матір, в бога, у дим! —
Людська кривда велика
Ходить слідом за ним.

X

— Може, борщу тобі, хочеш? Подати?
Рано із матір'ю хліба спечем.
Чуєш, Олексо? Заснув, може, брате? —
Катря ввійшла до стодоли й плечем

Сіно торкнула.
— Вставай на часину,
Сам же просив. —
Та Олекса не спав.
Бачив очей її синю росину,
Брови тонкі, наче вперше впізнав.

Рису між брів, непомічену вчора.
— Боже, як виросла! Бач, школярі!..

То ж і Марко так за нею... —
Надворі
Сонце плело золоті ятері;
Когут запіяв. — Не сплю, Катерино,
Буду збиратись.
— Куди?
— А туди,
В ліс, до своїх, до бійців, все єдино
Гірше не буде, як цеї біди;
Буду ходити від хати до хати,
Зайди, ви чуєте? Блиснуть мечі!
Буде земля їм на смерть вибухати,
Буде вода їх топити вночі.
Буде вогонь їх потрошити люто,
Буде не сон їм, а кров звідусіль,
Буде їм в чарку не хміль, а отрута,
Буде їм порох, — не хліб да не сіль.
Я вже за тими гостями догляну,
Будь вони прокляті!
Катре, біжи!
— Брате, візьми мене.
— Що ти, зарано!
Будуть ще болі, печалі та рани,
Я тебе кликну, скажу: пов'яжи!
— Скоро ж то?
— Ждіте. Бувай-но здорова! —
Так і пішов по травиці рудій.
Скільки з останнього братнього слова
Носить вона і тривог і надій?

XI

Чужинці просто стали грудьми,
На розстріл зводилась рука:

Ходила чутка поміж людьми
Про дивного Кармалюка.

Він бродить селами, ярами,
Розбитим шляхом, пожарами,
Сліди він бачить гвалтувань,
Дитячі сльози в ранню рань;

Стежками житніми простими,
Лісами темними, в диму.
І тільки кликне хто: Устиме!
Він одкликається йому.

Та не вертався ще додому,
А по містечках тлів пожар.
Казали, був він член обкому,
А може й перший секретар.

А з ним виходять на майдани
Російські хлопці-партизани,
Ще й з Білорусії брати,
І там фашисту не пройти.

Сам поліцай з Лебідки бачив,
Як він на станції судачив
Із перекупками в ряду.
Купив два пряники морквяні,
Сакви білені полотняні
І зник. Ну, звісно, на біду!

Десь за Дніпром кричали півні,
У Яровім, у Криворівні,
Чотири дні та все підряд.
А найстаріший півень злюче

Як не запіє: Кармалюче!
І він з'явивсь, хоч рад не рад...

Фашистам ніч не дав доспати,
Забрав набої, автомати,
Та й каже: вішайтесь сами.
Зробили німці по петлюрі.
— Мерщій влізайте! — Злі, понурі
Полізли довгі, як соми.

Три дні висіли на майдані,
А він ізник у димній рані
В лісів'я Лебідське старе.
Стріляли в нього в полі, в гаї
Чужинці-зайди, поліцаї,
А що поробиш? Не береї

Чи ще того свинцю немає,
Чи притомились вороги,
Що бідне серце вітром має,
Налите дивної снаги.

Що в людське горе неминуче
Летить, як птиця з висоти,
Ой Кармалюче, Кармалюче,
В яких піснях тебе знайти?

Йшли поїзди, за гулкими мостами
В свисті і скреготі билась земля.
Ранені кидались до нестями,
В полі гнили... Ой поля ви, поля!

Жито сухим золотистим потоком,
Чорними ріками вугіль і сталь.

Сивим коровам, волам крутобоким
В темних теплушках мчатися в даль.

Їх переріжуть на мюнхенській бойні,
Вугіль у круппівських стліє печах,
Жито жуватимуть в заупокойні
Байстри гестапівські по ночах.

— Діду Мажуго, а, діду Мажуго,
Де ви тут, чуєте? де ваш онук?
— Тут ми, кхе-кхе, не турбуйтеся вдруге,
Кличе не хто-небудь, — сам Кармалюк!

Верби похилі, кущі краснoталу,
Поїзд промчить, наче вогненний птах.
Діда сніжок обсипає помалу,
Вітер із ніччю квилить у дротах.

Толові шашки не дихають димом,
Спить меленіт до своєї пори.
— Митю, наглянь за шляхом нелюдимим,
Воїнський, людський гуде з-за гори?

Мчить порожняк, пробігає дрезина,
Чахка товарний, — минай, ні к чому,
Діду дрімається; десь там родина...
Митя-онук щось шепоче йому:

— Діду, ви чуєте? Гітлер стукоче! —
Справді: з-за кручі гримить до містка
Кільцями буферів з темної ночі,
Бронеплощадками вдарити хоче,
Вбить тебе, випалить, душе хистка!

В класних вагонах сидять офіцери,
В'ється димок із тугих сигарет.
Звівся Мажуга, як привид:
— Тепера.
Митю, пали! —
Неба чорний намет
Так затрясло, що посипались зорі,
Рейки, мов коні, звились на диби.
Скиглили збиті вагони: ми хворі!
Прискало жаром залізо: губи!

І вітер дме з страшної кручі
Слідом, де їхали брати.
Ой Кармалюче, Кармалюче,
В яких піснях тебе знайти?

XII

Оту доріжку, двір і хату,
Поля, де виростала ти,
Тебе, мовчазну й сивувату,
Я не забув між суєти.

Жила від печі до колиски
У тижні, в літа горьові,
І все ж очей померхлі блиски
Своєю правдою живі.

А що минуло, то й радіти.
Бог з ним, як кажуть, хай мина.
Пішли на щастя діти й діти,
За рік, за другий — новина.

І нагодує, й поколише,
Турбота є сім'ї усій.
В дванадцятім знайшовся Гриша,
В шістнадцятому — Олексій.

І кожна днина і хвилина
Була, як золота казна.
У двадцять третім — Катерина,
Хоч Катерини хто не зна?

Ішли сусіди в теплу хату,
Несли дарунки чи привіт,
Вечерю їли небагату,
Дитині зичили ста літ,

Повеселіли й танцювали
До світанкової зорі.
Дівча Катрусею назвали,
Як у Шевченка в "Кобзарі".

І діти виросли. З війною
Пішли у світ. І за стіною
Не чути сміху у дворі.
А пізнавала їх щоранку
По свіжовмитих голосах...
Найстарший Гриша, — той на танках,
А Олексій — отут, в лісах.

Вечірній промінь гасне тихо,
Дніпро сивіє аж до дна,
Ти що згадала, Ковалихо,
Об чім помислила, сумна?

І слово знов запломеніло,
То Катря зводиться в тиші:
— Якого болю наболіло,
Як запеклося на душі!

Ви кажете, мамо, коритись не треба,
Чи хто, може, гнувся у нашім роду?
Нехай хоч повісять отам проти неба,
А я не схилюсь, не скорюсь, не піду!

Була я в містечку, побачила вчора
На розі, де сад, в ресторані вони, —
Три німці обідають, дівчина скора
Вино підливає: кушайте, пани! —

До тих, до есесівців. Три в капелюшках,
Кармінові губи, паризькі духи, —
Сидять з тими німцями золото-душки,
Лукавлять, жартують, хі-хі да хи-хи.

Ви, мамо, їх знаєте: Ріта з аптеки,
Маруся — зі мною ходила в загін,
А третя ота, що прибула здалека,
Жона лейтенантова, знав би то він!

Вино собі п'ють, заїдають омлетом,
Печенею свіжою. Серце мені
Згоріло. — Марусю! — й не дивиться, де там!
А потім, все ж вийшла.
— Не ті, каже, дні,
Щоб нам гордувати. Буде голодуха,
Зима, дорожнеча, — вмирати, чи як?
— Чому ж тебе вчили в десятому, слухай,
Щоб ти цілувала оцих запіяк?

Ти совісті, видно, навчилася мало,
То вже й похилила гілля молоде.
Он брата твого яке горе спіткало,
Осліплений німцем, села не знайде.

Невже ти забула?
— Ти, Катю, навіщо
У душу груддя мені кидаєш? Він
Погиб чи осліп, бо душею він вище,
А я не чекаю людям перемін.

Маруся заплакала з болю й печалі,
І жаль мене взяв, що вона, як дитя.
— Із ними, кажу, ти сьогодні, а далі
Буде каяття, та нема вороття,

А сором який? Із чужинцем заклятим
Щоб жити? — то краще умри на шляху.
Де рідна земля? Де подруги? Де мати?
Невже тобі легко чуття ці продати
На ласку чужинців, в годину лиху?

-І Катря аж зблідла од гніву, ув очах
Задумливих, синіх, як небо в маю,
Заблискало жаром в тих очах дівочих,
Зломилися брови (Маркові по ночах
Десь видились, снились у дальнім краю).

— Ганьба яка!
— Дочко, — озвалася мати. —
То, правда, ганьба. Ти приляж та засни.
Стара підвелася, бензину підляти
В коптилку на комині.

— Знать, до весни
Ще наших не буде...

Ввижались щоднини
Їй танки побілені, зірваний міст,
Розбомблені, зриті далекі долини
І Гриша Коваль, — її старший — танкіст.

Не те, що забитий, чи, скажем, каліка,
Ні, дай бог, живий, але бачить вона,
Як син просить пити, жадоба велика,
А слова не чути, заносить луна.

Уста йому шерхлі, аж важко дивитись,
Змарнів од бойовищ, хоча й не заслаб.
Взяла б йому їсти, умитись, напитись,
За тисячу верст пішачком донесла б.

Сорочку його — не армійську, дитячу,
Білену, в волошках, в мужицькім цвіту,
Поклала б на руку синовню гарячу,
Не в ту, що стріляє, а в ліву оту.

— Ще наших не буде, — сама собі каже.
І важко їй з того. Ночами один
Приходить крізь муку, крізь марево враже.
— Устань, мамо!
— Хто це?
— Це Гриша, ваш син.

І зайде він в хату несумовито,
Танкісти й полковник з ним, звісно, як власть.
І стане вона йому постіль стелити,
Борщу з карасями на Стіл подасть.

Отак собі думає.
— Мамо, лягайте,
Вже пізно, а я вам таке ще скажу:
За місяць, за другий ті німчики-зайди
Полізуть не в добра, а в душу чужу.
їх знищити б! —

Ніч повіває війною,
Не спить Катерина з думками улад.
І трубить у ріг на полях, за стіною
Пожарами буйний, старий листопад.

XIII

Снився сон уночі Ковалисі:
Наче поїзд поміж блискавиць
Пробігає у димній завісі,
Гнуться рейки тугих залізниць.

І цокоче, і свище, і лине
В даль, де явір зелений зачах.
З машиністом стоїть Катерина,
Теплий вогник сіяє в очах.

А куди ж ти поїхала нині?
Поїзд мчить в незнайомій долині.
Ковалиха й питає:

— А руки,
Хто зв'язать тобі, Катре, звелів?

Рейки в'ються, як чорні гадюки,
На роздоллі осінніх полів.

І за тими глухими полями
Кличе Катря, і та ще й не та.
— Де ви, мамо? Ви чуєте, мамо?
Я не ваша, не золота!

Я не бачу вас, де ви? Не чую,
Наче зроду не знала, диви!
На чужих подвориськах ночую,
Я вже птиця-синиця, а ви
Ще не птиця?
Їй руку б подати.
— Що ми, дочко, неначе сліпі?
А земля, не на свято, — заклята,
Не зелена — в болотній ропі,

По коліна засмоктує тихо,
Стопудове на ноги звиса.
І нема поїздів, Ковалихо,
Тільки ніч і ясні небеса.

Катерина, схилившися поруч,
Спить, як діти. На руку — щока.
І твоя неутишена гореч
Знову серце на бій виклика.

XIV

За гарматами била негода,
За колесами бігла зима.
Катерино, змарнована вродо,
Чом од тебе привіту нема?

Із Лебідки, села за горою,
Залишивши дідів і внучат,

Десь у грудні, ясною порою,
Забирали в неволю дівчат.

Із нажитої здавна оселі
У тумани, як сиві мохи,
У тірольські хазяйства дебелі,
У баварські пивнушні льохи.

Не розраду, не спів, не цілунок, —
Чути матері крик за верству,
Як дожила ти в білений клунок
Житню чорну хлібину черству.

Ти пішла з усіма до вокзалу
По стерні, де робила той рік,
Білу хустку навхрест зав'язала,
Ясні кося сховала навік.

Зорі вішали срібні вуздечки
Над розореним пахотком меж.
"Прощавайте, круті бережечки!" —
Заспівати хотіла, так де ж? —

Не змогла. Заскрипіли колеса,
За теплушкою доли і плеса,
Перевиті залізом мости,
Кущ калини, прощай і прости!

Пізня груша, медами налита,
Білий колос незжатого жита,
Попелища, густі кураї,
Рідні люди і села мої,
Прощавайте!

Не ждіте додому
У привітний, у батьківський дім.
Сива чайка з-під тучі і грому
Пролетіла над щастям моїм.

На чужині і дні неохочі.
Полетіла б, куди полечу?
Посічуться там коси дівочі,
Обірветься мій голос уночі,
Висхнуть очі і то без плачу.

Тих очей моїх сяєво синє,
Брів тонких голубиний розліт
Втопчуть в порох, у пил, в баговиння
Біля чорних німецьких воріт...

XV

Грудень встеляв голубою габою
Землю, річки закував у льоди.
Що, Кармалюче, робити з тобою, —
Темні ліси та вузенькі сліди!

Поїзд сокоче, хитається п'янко,
Рейки дзвенять, і теплушки повзуть.
То ж Катерину, сестру, полонянку,
Десь у баварську неволю везуть:

Буде їй снитися марево станцій,
Хриплих гудків розтривожений вий.
Брат Олексій, що пішов у повстанці,
Жив чи погибший?
— Ні, сестро, живий!
Тричі від смерті вибравсь щасливо,

Бився один, а тепер не один.
Варить він пиво просто на диво,
Людям на щастя, а німцю — на згин...

Став Кармалюк у своєму загоні
(Як він зібрав цю залізну сім'ю?):
— Хлопці, засідлуйте коні в погоні
Та заправляйте машини у броні,
Будем сестру рятувати мою.

І знову вітер дме колюче,
Квилять на станції дроти.
Ой, Кармалюче, Кармалюче,
В яких піснях тебе знайти!

Теплушки сірі та зелені,
Гудок, мов крик тонкий коня.
Осіннє сонце десь на клені
Поміж гілля і ворония.

Солдатські кроки на пероні,
Платформи вкриті наокіл.
В напіввідчиненім вагоні
Сидять дівчата з наших сіл.

Ще дні стоять огню і рубки,
Іще димлять навкруг краї.
Куди ж летіти вам, голубки,
Фашистом скривджені, мої!

Що ти все думаєш, спершись в одвірок?
Дзвоник дзвенить, калата калаток.
Міра була, — а тепер недомірок,
Воля була, — а тепера куток.

Крикнула, сили зібравши останки,
Може та сила й тримала її?
— Де твої, Марку, броньовані танки,
Де, Олексію, коні твої?

Може таке увижатись в безсонні,
Може у казці казатись, чи ні:
Вирвались, вибігли змилені коні,
Туго вуздечки рвучи рем'яні.

П'ять мотоциклів з пакгауза, з бою,
Сім автоматників зліва.
— Це ми!
От і зустрінемось, сестро, з тобою!
— Тут я, Олексо, отут між людьми!

Поїзд сіпнуло, вартові упали,
Хмурий єфрейтор — в багню кров'яну.
— Сестро, ти де?
Поміж дим і завали,
— Сестро, чекай-но! —
Над рейки і шпали
Поїзд несло в далину, в далину,

Мимо гаїв, листвиною занесених,
Мимо вітрів, темних туч піднебесених,
Мимо шлагбаумів, будок, мостів,
Сивого вереску, білих хрестів.

Далі та далі... Полум'яні півні
Крайню теплушку укрили крізь плач.
Вершники мчали із поїздом врівні,
Справа, і зліва, на ристь, і навскач.
— Брате Олексо! — Зірвала хустину,

Коси пустила, як мево пожеж.
— Катре, домчу, дожену, до загину! —
Вітром відносило:
— Не доженеш!..

Так вона й бачить: стежини нехитрі,
Так їй і сняться в баварських ночах:
Гриви розметані, коні в повітрі,
Бронзове сонце у кінських очах.

XVI

...А танки йшли і йшли окопчами,
Містками, дзотами, в рову,
І скреготіли сталлю: втопчемо!
Ревли моторами: зірву!

І ворони справляли поминки
Над німцем, а не над бійцем.
Броня горіла, як соломинка,
Як свічка жовтим пломінцем.

А нашим не страшне вороння:
Ішли танкісти із Задоння,
Уральці — хлопці-молодці;
І в день важкий і в ніч безсоння
Із Підмосков'я йшли бійці,
Гранати стиснувши в руці.

Дзвеніли кулями ковалики,
Залізом ранили зорю.
Марко почув, хтось кличе здалеку:
— Горю я, хлопці, ой, горю!

То кликав Швачка. Танк підбитий
Не повз, не брязкав, не летів.
Термітний жар несамовитий
В машині рівно клекотів.

Броні товсті зелені мури,
Тріщали шкельця, як чужі,
Летіли іскри в амбразури,
І дотлівали стелажі.

А Швачка ще сидів. Ударом
Струснуло башту. В далині
Угледів він за білим яром,
За чорним збуреним пожаром
Свої рум'яні, гожі дні.

Вони стояли, як хлоп'ята
Смагляві, сонячні, — і він
Відчув: ударила гармата,
Як давніх років давній дзвін.

І все.
Бензину жовта маса
Диміла душно-гаряче.
І вибухли боєприпаси,
Осколком ранивши плече.

— Ти, Швачко, живий, а чи мертвий?
— Ванюшо!
— Ого, брат, як діло! На, пий чи кури.
Із попелу, вибухів, димної суші,
Де полум'я било в розтерзані душі,
Виносили Швачку у смерті з нори.

Дали йому спирту глитнути, у вічі
Дивились з надією: — Ваню, це ми! —
Зітхнув і підвівся, поранений тричі.
— Вперед! — зашептав, і в збілілім обличчі,
В обривках шинелі, в заметах зими,
У спалених щоках, в зашерхлій долоні
Життя затепліло, як іскра.
— Я сам.
І справді, підвівся і в гони червоні
Пройшов кроків двадцять, пов'язка на скроні
Біліла. Вклонився важким небесам.
— Отут я і ляжу.
І впав, і руками,
Що пахли тавотом, засмаглі в диму,
Простягся на захід перед полками,
В залізнім потоці, як в отчім дому.

Ще полум'я тріскало та гуготіло,
Повзло по машинах, по скатах, як звір,
Але, натикнувшись на Шваччине тіло,
Не брало його, язиками летіло
Назад, на вітри, до світанкових зір.

Фугаски свистіли і рвались, осколки
Не брали грудей його, куля чужа
Не брала грудей його, мчали двоколки,
І танки пройшли під багряні подолки
Пожарів і туч, де ясніла межа.

А Швачка лежав біля того потока
Малий і притихлий, — хоч скрегіт і гук
Усе віддалявся, зникаючи з ока,
Земля українська, пекуча й широка,
Ото й починалась з-під Шваччиних рук.

XVII

Встає на силу наша сила:
На меч — мечем, на грудь — грудьми.
Стоїть в степу Савур-могила,
А біля неї танки й ми.

Хатина біла коло яру,
Є стіл і лава, хазяї
Не знаєм де; підкинем жару,
Пожитки витягнем свої,
Поп'єм чайку.

В таку годину,
Де відпочить припало нам,
Боєць пригадує єдину
Кохану, матір, чи родину,
Чи друга, брата, десь отам.

З цієї хати лине думка,
Про зустріч вигадка проста.
А найщасливішпй з підсумка
Виймає давнього листа.

У ніч оцю така ж нагода
Припала друзям, знавши їх, —
Боєць хозроти чи хозвзвода
Читав цидулку від своїх.

І нам почувся сміх дитяти,
Снігів зав'южена політь,
І в кожушку, в хустині мати
Десь за вікном оцим стоїть.

У хатній мирній, теплій тиші
Всім снилась дальня подорож.
— А нам не пишуть наші, Гришо. —
Марко зітхнув.
— Да, нам...
— Ну, що ж...

Та як писать, куди і звідки?
З якого місця і числа?
Як до зеленої Лебідки
Метіль дороги занесла.

Не так метіль, як та пороша,
Не так пороша, як біда.
І друге літо листоноша
У тихий двір не загляда.

І не виходить батько з хати.
Яких почуєш звісток-див?
Листи синовні без доплати
Він, може б, кров'ю доплатив.

А їх, бач, не видно, немає, не чути,
І що з Катериною? Як там вона?
— Як ось поживем, то побачим, а нуте
На карту поглянемо, що ж, брат, — війна!

І Гриша з планшетки розгладжує карту,
Помічену вправо, і вліво, й навкіс,
Де стрілки червоні, як люди на варту,
Спішать звідусіль, через гори і ліс.

І в димці пунктирів окреслено-сизій,
У замкнутих колах, у секторах площ,

Боролись і дихали сотні дивізій,
В броні, у металі, під хугу та дощ.

— Еге, тут і карти, поглянь, — не стачає,
Ти бачиш, Марку, цей листок не для нас,
Валуйки і Білгород бій зустрічає,
Прорив на Барвінкове і на Донбас,

Тут праве крило завернуло на Злочів,
На Лопань Козачу, Опішню й Сулу.
— Дивися, щоб зайвого не напророчив!
Радіє Марко. Скатертину малу

Новенької карти (з минулого року,
Коли відступали, забулась вона)
Тепер положили на столику збоку,
Розгладили ніжно хрустку і широку:
— Не рвися ж, нова!
— Не нова.
— Так одна!

І з карти тієї, як перша за свідка,
Від мук, від повішених, що там було, —
З дніпровської кручі дивилась Лебідка —
Маркове і Гришине рідне село.

— Ось клени, Марку!
— Ось дорога до ставу.
— А це до артілі. А це, ну, а це?
І він пригадав: та не юнь і не славу,
І навіть не бій, де взяли переправу,
А інше, в сльозах чорнобриве лице.

Коли вона радилась, як виряджала,
І слово в устах, щоб не плакать, здержала;
— Гаразд, я не буду.
А рушив водій, —
Ще бігла слідом у пилюці рудій,
Тримаючи вузлика...
Батько чи вдома?
Веселий, нехитрий, робучий, як віл.
— Ти звідки це взявсь? — пожартує сірома, —
Та ще і в погонах? — і чарку на стіл.

Дрібничку од німця заховану вміло:
Шмат сала, зчерствілу хлібину внесе.
— За наше добро то і випити діло.
— На щастя!
— На щастя!
І вип'ють усе.

Вбіжать дітлахи, завітає сусідка,
Заглянуть діди погуторити з ним.
А може, й не так воно?
З карти Лебідка
Повіяла згаром і вітром сухим,

Дитячим плачем, гіркотою розлуки,
Усім тим, що серця бійця не мине,
І наче жива, підіймаючи руки,
Сини мої, каже, врятуйте мене!

XVIII

В селі фашистам не жилося,
Не спалось тихо, не пилось.

В полях несіяних колосся
Остюччям сірим підвелось.

В Лебідці темно в кожній хаті,
Діди мовчали, як німі,
Дівчата вбрання небагаті
Не одягали в тій зимі.

Вітрами віяло зі сходу,
Залізним клекотом здаля.
Хто брав з Дніпра світанком воду,
Той чув: тріщить, гуде земля,
Як в горобину ніч. За три дні
Знялись фашисти-німчаї,
Зібрали добра не свої
Та й рушили. І тихі злидні
" Поплентались за ними з хат,
З воріт, не з кам'яних палат.

Микита Дудар біля хати
Корову порав, ту, що сам
В артілі викохав з теляти,
З телички, з горем пополам.

Було носив гаряче пійло,
Стелив солому в тепле стійло,
Назвав Красулею її,
Славетну в нашому краї.

Він приховав її в коморі,
Коли прийшли чужі й суворі
Фашисти-німці іздалека.
Сьогодні ж пішки і навскач,

Не взявши хліба, яйка, млека,
Біжать кудись ти бач, ти бач...

Вони зайшли до нього в двір,
Що не солдат, то лютий звір.
— Давай корову
— Що? Корову?
Беріг, кормив, голодний сам.
— Це не моя, пани. — І знову
Годує тихо: —я не дам.
— Давай корову.
— Що ви, круки?
— Поживи треба? Став до них.
Бліді роти. Помадні руки
На парабелумах німих.

-Лоби похмурі, задубілі,
Данина скровленим годам.
— Бери, дависьі
— Чия?
— З артілі.
А будь ви прокляті! Не дам!..

Вішали Дударя серед майдану,
Там, де гуляли собі дітлахи
В "бабки", у "ключика", де спозарану
Зорі цвіли, де вітри з-за лиману
Гривами крили широкі шляхи.

Староста зрізав березу у школі,
Віжки приніс, бо мотузки — ніде.
— Може, поглибте вкопати?
— Доволі.
— Стовп не розчахне, а він не впаде.

Вивели Дударя з школи, з підвалу,
Руки зв'язали, неначе він міг
Шкоду руками вчинити чималу,
Кинуть гранату чи вирвать поріг
З-під коменданта. Білобородий,
В шапці старій, у рудім кожушку,
Ношенім здавна у дні непогоди,
Став він на стежку свою заважку.

Вітер висвистував над головою
В гіллях дубів, на велику біду.
Сивою лапою сніговою
Вечір ступав по м'якому сліду.

— От і життя мого крайня година,
Знать би Маркові загибіль оцю. —
Серце пекло, і пекуча краплина
В грудях повзла, як сльоза по лицю.

— Що це я? Важко. Заплачу ще, годі.
Люди подумають всяке... —
Й тоді,
Саме тоді хтось заплакав в народі,
Жінка чи хлопчик. Два німці в незгоді
Шарпали віжки, самі вже бліді.

Щось із петлею не ладилось. Люди
Тихо шептались в дитячім плачі.
— От я і вмру, без докору й огуди,
Так, як, не спавши, рішив уночі.

Скоро Марко завітає додому,
Хтось оповість, як я ждав недарма,

Хліб помолотять, звезуть, а потому
Син пригадає, що батька нема.

Хлопчик отой, що так ревно ридає,
Виросте, буде, гляди, голова!
Десь і колись у сім'ї пригадає,
Як мені звисла рука нежива.

Стовбур березовий, зрубаний люто,
Свіже пагіння погонить у вись.
Дню мій посивілий, щастя забуте,
Встань, оживи, розцвітися колись! —

Легко зітхнув, подивився вільніше.
Староста віжки вчепив рем'яні.
Дудар сказав:
— Коли вішать, то вішай,
Що ж ти все крутишся? Тоже мені! —
Староста крикнув:
— Не терпиться, може?
Іч, затремтів, не поможе, мовчи.
Дудар сказав:
— Хто боїться, небоже?
Що ти кричиш? На фашиста кричи.

Хтось засміявся, а німці — дивитись.
Так його вішали, чорні вони.
Шапку зняли, не дали поклонитись
Людям у ноги на три сторони.

Брязнули сухо чужі автомати.
Вже як ступив на високий поріг,
Крикнув на люди:

— Нехай живе мати
Наша!..— і слів доказати не зміг.

Може він думав про людську руїну,
Може про матір із дітьми? Не вім.
Може хотів вшанувать Україну
Здушеним, теплим диханням своїм.

Часто любив говорити із нею,
З тою Вітчизною в ночі грізні.
Так він між небом повис і землею,
Взутий, без шапки, в снігу, в сивизні.

Вітер гойдав його дужо і сміло,
Ніччю й світанками без перемін.
Місяць чіпався за голову білу,
А люди падали до колін.

XIX

Не спиться старості з півночі.
Гуде хурделиця в дворі,
І ясени-поводарі
Шумлять, до бурі неохочі.

— Податки? Сплатимо податки,
Щоб Гітлер жер до призволя.
Не обдеруть же все до латки,
Наділ дадуть, своя земля,

Це не артільне-божевільне,
Чи то пак, чортове, — своє...
В ворота хтось з дороги б'є,
У двір, під вікна йде повільно.

— Хазяїн дома?
— Хто там?
— Можна?
З дороги збились, відчиняй,
Нам пана-старосту. —
Обложна
Снігами, хвищею тривожна,
Вітри зметнувши в небокрай,
Гуляє ніч.
— Ви звідки? Хто ви?
— Ми криворівенські.
— Чого ж?
— Записку дайте хоч в півслові,
З дороги збились в бездорож,
Поночувать би.
— Йдіть у хату,
Нечиста носить вас, хоч вий.
Ввійшли: в кожусі, бородатий,
Другий в кереї, — молодий.

Хазяйка спить, в м'яку перину
Пірнувши, килим, стіл, хатину
Приїжджі бачать; все чуже.
Годинник цокає годину,
Затишно, тихо, байдуже.

На стінці фото: йдуть колоною
Мадьяри й німці в два сліда,
А рамку з квіткою червоною
Сам фюрер Гітлер посіда.

А де ж, секретарю сільради,
Твоя клятьба і жар промов,
Що ти, опечений немов,
Кричав: життя віддам заради...

Кого? Пригадуєш, — що кров
Свою проллєш, що серце виймеш,
Що хоч безкрилий — крила здіймеш.
Здійняв. Куди ж ти полетів?
Як на словах того хотів.
Еге, брат...
— Он як ви живете!
— А що, погано? Гірш було.
Спасибі, в німця помело
Як повело та підмело,
Хоч ще не всіх.
— Ну, звісно, де там,
Усіх не виметеш.
— Як? Як?
Дивись ти! А яким прикметам
Ймеш віри? Просто переляк...
Бери записку, йдіть.
Записка
Безсило падає із рук,
Бо молодий очима блиска,
Схилився на стіл, шепоче зблизька:
— Впізнав, чи ні? Я — Кармалюк.
— Ти Кармалюк?
— Я Кармалюк.
Впізнав?
— Аякже. — Ледь губами
Хазяїн шепче: — Олексій?
Хіба ж я знав, що ми рабами
фашистів будем?
— Що посій,
То те й пожнеш, як кажуть.
— Ой, посіяли поле ми
Переораним низом.
Руки, ноги скололи ми
Не колоссям — залізом,

Що вродило — не косимо,
Ні снопа обмолоту,
Не хліба свої косимо,
А німецьку сволоту.

— Не скигли переді мною, я тобі не Гітлер,
Сказав Олексій. — За що ти вбив дядька Микиту?
— Я не вбив, я повісив, — заспішив староста.

— Від чого в тебе руки мліють,
З роботи, може, з пахоти?
Такі, як ти, й любить не вміють,
Вмирать не вміють, як і ти.
Та ви, що вмієте? Огуду,
Злобу носити, як обріз,
Брести струмками людських сліз.
За скільки срібників, Іудо,
Сестру на каторгу завіз,
Мою сестру? Ну? Що?
— Не знаю.
— А я, брат, знаю, я злічив,
Я десять ночей не почив,
Не їв, не спав, по всьому краю
Шукав її, та:
Вже хоч кликни — не одкликнеться,
Вже хоч свисни — не одсвиснеться,
Вже хоч квіткою картатою,
Хоч струмком стелись до дна, —
Не пройде вона за хатою,
Не подивиться одна.
Ніде не оживають мертві,
Живі ж бувають, як мерці.
А ти убивця, в власній жертві,
Чого змінився на лиці?

— Змінився, бо смерть свою чує, — озвався від печі Мажуга і пригасив сигарету, аж зашкварчало. Тоді й староста скипів:

— Ти не лякай, бо я не ляканий,
Дурниць при хаті не кажи.
Гуляєш ніччю за байраками,
А ти прийди і послужи,
Щоб коменданту й людям добре,
Щоб не палили хат і сіл,
А то: ми чесне, ми хоробре,
Ми славне військо! І навкіл
В лісах ховаєтесь? Я б теж
Від цих податків .і пожеж
Утік до вас. А як же люди?
Фашисти сунуть звідусюди,
Мов сарана, і де знайдеш,
А де загубиш, чорт ті знає...
— Воно попихачів немає,
Так ти знайшовсь, берлінська курво, — Гітлеру поклони б'єш?

— А ти кому?
— Я нікому. Народу поклонюся, як умиратиму, зрозумів?

Бо він мене зродив і виростив,
Ходити муками прирік.
І я кажу тобі по щирості:
Я рад за свій короткий вік,
Що він тривогами й потоками
Огненних злив живе в мені,
Що я промчусь над днями й роками,
Як месник на страшнім коні.
Народе, чуєш? Глянь, за в'югою,
Крізь сто земель зберись сюди,

Мене із зрадником, з катюгою
Роз'єдини і розсуди!

— Я тут ні при чому. Чого ти пристав, хіба я що, —
забурмотів староста і простягнув руку до гранати.

— Я розсудив вас, — підвівся Мажуга: —
Ім'ям народу погибне наруга!
Звіється попелом зраднику хата,
Я з ним не їв, не гуляв, не гостив.
Зняв автомата і з автомата
Вчетверо старосту перехрестив.

XX

Прорвались танки на світанку
В Лебідку з заходу. Танкіст
Просив водиці біля ганку,
Торкнув гармошку гармоніст.

Танкісту винесли водиці:
— Простіть, немає молока.
І кланялися молодиці:
— Заходьте в хату, здалека
Оце ж ви, хлопці? — Скатертину
(Розшита квітка голуба)
На стіл. А дід із-поза тину
Гукнув здивовано:
— Ти, ба,
Це ж наші! Бий тебе нечиста,
Я наче знав! Хоч як не є,
Підбіг старий, зустрів танкіста,
І пізнає й не пізнає:

— Чи не Марко?
— Впізнали, діду?
А батько як тут? — Скільки ж днів! —
Дідусь, чи горе, чи обиду
В очах примовк і затаїв.

Хатина стояла, як в літа дитячі,
Ті ж четверо вікон, дубовий поріг,
І явір шумів в побажанні удачі
Усім перехожим з далеких доріг.

Та вже не скрипіла соснова ворітня,
І голуб залізний над ганком крутим.
Зоря вечорова бувало із квітня
Завжди розцвітає над голубом тим.

Тепер він клював пофарбованим дзьобом
Огонь вечорів і зерно дощове.
Заметом високим, важким, білолобим
Дихнуло Маркові подвір'я живе.

Розсипане жито у сінях не к святу,
На шибці морозища сива змія.
Марко не повірив:
— Ну, здрастуйте, тату.
А стеля відбила той оклик:
— Це я!

А стіл не ожив і не встала підлога,
Рушник весь у півниках не трепетав.
— Це, тату, Марко, —
І ступив до порога,
І вже не вітався і не питав.

Сусідський хлопчина, звичайно, як діти,
Підбіг, привітався, задиханий сам.
— Марку, ти до батька? До діда Микити?
Так їх же немає.
Вони он, отам.

Широкий майдане, лебідський майдане,
В рясних шумидубах, в беріз білині,
Як вітер повіє, як сонце погляне,
Виходять на кручу твою лебедяни,
Усе виглядають своїх вдалині.

Туди перетоптано стежки-доріжки
З обрізами, з гнівом в ночах огняних,
Де серед майдану підчеплено віжки
І Дудар Микита на них, рем'яних.

Марко підійшов під березу лапату,
До місця того, пам'ятного всі дні.
— Я, тату, вернувся, ви чуєте, тату?
За що вас? За мене?
Простіте мені.

Я думав про вас, як поранило двічі,
При смерті згадав, у снігу, у траві.
Я хочу вам, тату, поглянути в вічі,
На хвильку подумаю, що ви живі.

Щоб чортова, чорна, осмалена гілка
Упала з петлею, страшна віддаля,
Щоб в хаті у нас забриніла сопілка,
А люди сказали б:
— Микита гуля!

І стіни ходили б од крику і танцю,
І чобіт підкований гупав, агій,
І я заспівав би гостям наостанці:
Ой, діду мій, діду, дударику мій!

Ви чуєте, тату? Ні, що я питаю. —
Він руку узяв, припадаючи ниць,
Згадав, як приніс якось батько із гаю
Червоних, мов жар, наливних полуниць

І сипав Маркові із цеї ж долоні.
І вже ні стояти, ні думать не міг
За сонцем колючим в яркій оболоні,
За чорним заметом в роздоллі доріг.

— Клянуся вам, руки, затиснуті губи,
Заплющені очі, клянуся я вам,
Клянусь тобі, сонце і вітре, і дубе,
Мій батьку, клянусь тобі, в серце нелюбе
Залізом, свинцем і пожаром віддам,
Клянуся! —

Пішов. А з-за отчого двору
Дитячою згадкою, хто їй не рад? —
Гарячим, своїм, недоказаним впору
Бриніло і кликало знову назад:
— Діду мій, дударику,
Ти ж було селом ідеш,
Ти ж було... — За долинами
В даль пливе зима.
Буде літо знов над нами
З квітом, з піснею, з жнивами,
А тебе нема.
Діду мій, дударику,
А тебе нема.

XXI

Он розклад лекцій. Снопик жита
Схилився важко, як в диму.
Сорочка — квітка недошита, —
Недовишивана йому.

Ясна нагідка малинова,
Мов Катрі дума і журба.
То обірвалася з півслова
Вечірня молода розмова, —
Ласкава нитка голуба.

Буває щастю повороток,
Марку, не згадуймо про це,
Бо милих рук повіяв дотик
Тобі в обпалене лице.

І та посмішка, що наснилась,
І крик — люблю! — в грозові дні,
І даль вечірня зааснилась
Черленим листом на човні.

Ось, бачиш, стіл: чорнильні знаки,
Школярські зшитки на краю,
"Кобзар", сторінка "Гайдамаків",
Розкрита "В гаю, у гаю..."

Тут передумала немало
З задуми вогником в очах,
Ось тут листи твої читала,
Розчісувалась по ночах.

І він відчув, як пахнуть коси
її заплетені, ясні
Прив'ялим сіном на покосі,
Роменом білим, наче в сні.

Тепло руки її знайоме,
Посмішка й голос:
— Де ж це ти? —
Його просили в невідоме
Прийти зустріть, оберегти.

XXII

...Йшли вони полем усі до вокзалу,
Трапивсь підводчик, — підсіли на віз.
— Дочко, кажу, я такого не знала,
З діда, із прадіда хто переніс?

Не в половеччину бранці у скруті,
В землю страшнішу дорога лежить.
— Мамо, однаково, ми вже забуті,
А ви хоч Маркові перекажіть.

Видно тобі, сину. Гляну на неї, —
Й слова не скаже, неначебто я;
Вже накричалась разом із ріднею,
Вже перетліла, сама не своя.

Двічі давала їй пити і їсти,
Ні, не бере і не хоче, куди!
Три дні везли їх до першого міста,
Три дні я криком встеляла сліди.
Де вже поможеш?
Ковалиха

З Марком і Гришею — в сім'ї,
І жебонить і ллється стиха
Стареча розповідь її:

— Чи я ж її не доглядала,
Чи я із горя горяна,
Чи я не ту зорю вгадала,
Як народилася вона?
Чи я не ту встеляла руту,
Не ті полотна льонові,
Чи я не руту, а осмуту
На щастя клала в голові?
Чи колос ясний, заколихий
Зерном не сипав їй до ніг?

Не плач, не треба, Ковалихо,
Я б тоже ніччю, Ковалихо,
Ридав з тобою, якби міг.

XXIII

Винесли ранених двох із землянки,
Діда Мажугу з онуком малим,
Зброю, харчі, динаміт і в тачанку,
Радіо, каски і шляхом отим,

Здавна знайомим, проїжджженим, битим.
В жнива клопітні тут кожен їздець,
Білим ліском, недокошеним житом
Просто в Лебідку пішли навпростець.

Небо синіло з дитинства єдине,
Наче й війна не палила всі дні,

Прапор, пошитий із скатертини,
Трепетно, червоно звивсь вдалині.

Коні іржали, загнуздані туго,
Сім мотоциклів промчали, як в бій.
Ранених несли чотири подруги
Діда й онука в носилці одній.

Менших чотирнадцять хлопчиків з двору
Вибігли — внуки — через перелаз.
— Дайте нам, діду, хоч рученьку хвору,
Гляньте на нас, та полайте хоч нас!

— Ви не вмирайте, коли вже удома.
Нас не лишайте заради біди. —
Звівся Мажуга: — Ох, яка втома!
Довго лежав я. Подайте води! —

Випив. — Спочину у себе у хаті,
Все ж воно вдома не те, що в гостях. —
Встав, і три кулі німецькі закляті
Сухо скрипіли йому у костях.

Йшли партизани додому схудалі,
Йшли мовчазні і змужнілі від ран.
Ген поза обрієм далі та далі
Сонце сушило осінній туман.

...Батько погладив синка по голівці,
Навіть впустив автомата із рук.
— Здрастуйте!
— Здрастуйте, кармалюківці!
— Ось він, товариші, сам Кармалюк!

Кинувся Гриша в обійми до брата.
— Жив, Олексію?
— Та всі ми живі.

Он вона радість яка небагата!
Ні, забагата! — бо вся у крові.
Я тебе, радосте, цвітом посію,
Дикою рожею, тереном мук.

— На, Олексію!
— Візьми, Олексію!
— йди, Олексію! — і тисячі рук
Дотику просять і ласки тривожно,
Все, що минуло, мовчи, не тривож.
— Просим обідати в хату.
— Це можна.
— Може й по чарці?
— По чарці? Чого ж...

Тут і Марко підійшов привітати.
Літо згадалося, сонце між нив.
Став Олексій, поклонився, як брату:
— Друже, прости мені, я завинив.

Я бачив, як вона ізрана
Ходила біла із біла,
Мені сестра, тобі кохана,
Не нажилась, не одцвіла.

Я міг би вирвати із муки
Її за три-чотири дні,
Кликнуть на клич, подати руку,
Але спізнився. Прости мені...

Мій кінь від чортового скоку
Упав запінений в яру.
Хорошу, рідну, синьооку
Не здожену, не відберу.

У мотоциклах все горюче
До краплі висохло, як піт.
Лиш серце буйне та болюче
Летіло вслід, кричало вслід.

Словам останнім в сині гони,
Вони розвіялись, як дим,
Теплушкам сірим навздогони,
Пожарам темним і страшним.

І вже ні єна, ані спокою,
Я посивів за тії дні.
З розлуки, з мислі отакої,
Яка судилася мені,
Прости, Марку.

— А що прощати?
Зітхать, пригадувать вночі?
Стоять бійці он біля хати,
Не старости, не родичі.
На подніпровім понизов'ю
Вмирали, падали, як грім,
Братерством здружені і кров'ю
І хлібом чорним, та своїм.
Ці партизанські кожушанки,
В стрічках продимлені ушанки,
Ці гнівом стиснуті уста,
Нам шлях — дорога непроста.
То що своє там горе? Годі.
Сідай, Олексо, як ти жив?

— А ти?
— Та всяко. У поході,
Ти знаєш, хтось заворожив
Мене од смерті, слово честі,
Чи на меду, чи на свинці...

Марко підвівсь: на перехресті
Здіймали батька два бійці:
Зняли тугі ремінні віжки,
Зрубали шибеницю в сніг.
Марко вже знав: на ці доріжки,
На житом всипаний поріг
Ступить не зможе він однині
Поки в батьківській цвіт-долині,
Не ляже купою на купі
Фашистський на фашистській трупі.

Вставай, моя страдальна ноче,
Годино яросних надій!
І ніч шумить, зове, клекоче
Про вічний бій, великий бій!

XXIV

З листів Катерини

1

Березень дише в чужинському полі,
Може і в нас сяє сонце між віт?
Це б ми в десятому класі у школі
Зранку співали б усі "Заповіт".

Сторож шкільний оповів би до діла
Все про лани, і Дніпро, і гаї,

Як би Наталя Петрівна раділа
З нашої співанки! Знаєм її!

Потім портрета несли б до колбуду
Того, де в шапці Тарас, — сам один.
Потім дівчат назбиралося б, люду
Рівно на дев'ять чи десять годин.

З дворища цього далеко до свята,
Хліб та сухарик не на меду.
Земле чужа, невситима, заклята,
Я тебе думкою перебреду!

Я тебе гнівом спалю по долині,
Що запишу об вечірній годині?
— Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині!

2

Він розвився, наш дуб-себелюбок,
На зеленій далекій землі.
Сивий голуб скликає голубок
Біля хати у сонці, в теплі.

Я забула, як сонце те гріє,
Як вуркочуть мої голуби.
Хто їм проса із жмені посіє?
Не хилися, борись і люби!

Як нам важко в чужинському полі.
Вже нам видно — палають фронти.
Ми радянські дівчата в неволі,
Йдіть же швидше, кохані брати!

Чорні, схудлі, без хати й одежі,
Пишем сни, сподіваємось ми.
Рідний дубе, в зеленій мережі,
Про майбутнє ти нам зашуми!

3

Небо квітневе пливе безкрає,
Хазяйка квокче: ми ж у раю.
Півень ізранку не так співає,
Як у Лебідці, в нашім краю.

Ходить нахохлений, гребінь ізбоку,
Просто як Гітлер, хай йому біс!
Я б його вбила, та мати мороку
З тею хазяйкою, буде сліз,

Буде прокльонів на мої руки,
Вони помарніли й без тих проклять
З їжі чужої, з болю, з розлуки,
З днів одиноких, як чорних розп'ять.

4

Здрастуйте, мамо, пишу вам удруге,
Першу листівку ви мали чи ні?
Її написала я в тяжку недугу,
А зараз поправилась, ліпше мені.

Як мене з дворища в двір гонили,
Знаю від горя найглибшу глиб,
Ви мене сивими б косами крили,
Своїми руками оберегли б.

Ви мені б ложку дали до їжі,
Хоч не їмо ми наварених страв,
Дали б сорочку білу та свіжу,
Ту, що носили прати на став.

Ту, що на вітрі теплім сушили,
Гладили туго на білім столі.
Як ви казали: висмокчуть жили,
Мамо, не жили, — кровинки малі!

Що там від Марка з далекого краю?
Знає він, мамо, хоч де я живу?
В снах його бачу, прокинусь — гукаю,
Правда, і вдень і увечір зову.

* * *

Отак за світанком і день переходив,
За тижнями — тиждень, а там місяці
У даль, як у вирій, пролинули, й подив
І гореч притихли, лиш смуток в лиці

Не стерся, не вицвів, та злоба і сором
Душили на серце, лились через край.
Дивись, Катерино, побратана з горем,
Радянського війська похід виглядай!

Які з Батьківщини вітри задувають,
Якими мотивами снять солов'ї,
І зорі в півнеба не одцвітають,
Життя комсомольського друзі твої.

Підійметься день не співуче, не плавко,
Не рясно, не гінко в жита голубі,

Хазяйка — чорненька і злюча, як п'явка,
Існову упнеться у серце тобі.

Що ти не до ладу корів подоїла,
Що хліб перепечено вчора в печі,
Живеш не до діла, і спиш не до діла,
Украйніше швайн! — поїдаєш харчі.

Що треба, те й сталося: ніччю, без слова
Зібралася, гнівно пройшла під замком,
Подвір'я спахнуло, як свічка воскова,
Будинок же тлів черепичним димком,

А потім і він спалахнув, як заклята
Трава-пересушка, і вибухнув дим.
То помста, розплата твоя і відплата,
Над катом твоїм і над горем твоїм.

І так дотлівало подвір'я допізна,
А вже за горою гриміли бої…
Куди ж то поділася месниця грізна?
То де ж Катерина? Чи стріну її?

ЕПІЛОГ

Чорне крякання воронів
Над загравищем диким,
На чотири ті сторони
Небо сповнене криком.

Не джерела дібровині,
А серця горобіди,
Напилися, як з повені,
Із людської обиди.

Минули дні, а що сказати?
Хороші дні, веселі дні? —
Як ще ворожі злі гармати
В гаряче серце б'ють мені...

Хай танки ревищем могучим
Несуть побіди вість ясну,
Віщують людям, землям, тучам
Всесвітню радісну весну.

На Україні спіє літо,
Димлять пожарища, імла.
Безсмертна яблуня розбита
Для цвіту гілля підвела.

То ж у твоїй ясній надії,
Щоб ти розквітла гаряче,
Разом ідуть сини Росії,
Народи всі — плече в плече.

І вже цвіте ромашка в луці,
А за плачем — дитячий сміх...
Земля моя в крові та в муці,
В смертях, в народженнях своїх!

Крізь свист вітрів і повінь туги,
Залізом ранена, в огні,
Ти ще гарнішою з наруги
Встаєш і світишся мені,

І де ти силу воскресила,
Знайшла безсмертник дивний свій?
Кривавих зір пливуть вітрила

І спить в полях бійця могила,
А ти ведеш молодших в бій.

Наш полк ішов, як темна туча, —
Залізний яросний потік,
Десь біля Німана, чи Збруча,
Чи інших, ще незнаних рік.

А нам назустріч — люди в полі,
Хто помарнів, хто посідів,
З Німеччини, з нужди, з неволі
До рідних сіл і городів
Вертались.
Дівчина між ними
Ішла до ближнього села
Очима синіми, ясними,
Віночком кіс, бровами тими
Мене до смутку довела.

Дорожній вузлик, хустка біла
Десь снились, видились мені,
Когось питала, бо любила,
Бо загубила на війні.

І я згадав. Питаю: — Звідки?
— А ви Андрій?
Кажу, Андрій.
— То впізнаєте? Я з Лебідки,
Я Катерина... — Світку мій!

Ходім, Катрусю! — При дорозі
Руді схилились ковилі.
То ж бийся, серце у тривозі,
Живи, радій на цій землі.

Нехай твоя хустина має,
Живи і мрій, і квітни знов.
І горе вік не подолає
Твою незраджену любов.

1943